

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ЯК ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ЧИННИК

М. ШКУРКО

Благодійний фонд «Ніжен»

Анотація

У статті розглянуто пріоритетність формування національного капіталу в аграрному секторі України в контексті глобальної цивілізаційної конкуренції. Проаналізовано питання національного капіталу в наукових джерелах та на практиці. Обґрунтовано необхідність переходу від олігархічного до народного національного капіталу.

Ключові слова: національний капітал, аграрний сектор, корпорація, агрохолдинг, демографічна ситуація, реформа, олігархічна монополія, фермерське господарство.

Аннотация

В статье рассмотрена приоритетность формирования национального капитала в аграрном секторе Украины в контексте глобальной цивилизационной конкуренции. Проанализирован вопрос национального капитала в научных источниках и на практике. Обоснована необходимость перехода от олигархического к народному национальному капиталу.

Ключевые слова: национальный капитал, аграрный сектор, корпорация, агрохолдинг, демографическая ситуация, реформа, олигархическая монополия, фермерское хозяйство.

Summary

The article considers the priority of formation of national capital in Ukraine's agronomic field in the context of global civilizational competition. The issues of national capital in the sources of the classics and in practice are analyzed. The need for the transition from oligarchic to the peoples national capital is justified.

Key words: national capital, agronomic field, corporation, the agricultural holding, the demographic situation, reforms, oligarchic monopoly, farm.

Формування національного капіталу. Поняття «національний капітал» включає в себе насамперед фінансові ресурси, а також природні ресурси та всі рухомі й нерухомі засоби всіх форм власності, що знаходяться на території певної держави, та операції з ними. Якщо сучасна державність – це засіб для процвітання нації, то національний капітал – це матеріальна основа для побудови суверенної державності. Основою держави й народовладдя є середній клас, в аграрній країні – фермерство. Фермерський устрій, як масовий, формує національний капітал і є економічною базою незалежної держави. Відтак аграрний сектор України як вагома складова частина в процесі формування національного капіталу є основою національної продовольчої безпеки в умовах глобальної цивілізаційної конкуренції народів та їх держав. Оскільки така конкуренція між націями й державами загострилася, то деякі провідні країни вдаються до протекціонізму. В аграрному й продовольчому секторах це найчастіше роблять США й Росія, і навіть ЄС, з яким інтегрується наша країна, забезпечує обмежений доступ на свій ринок. У цій глобальній конкуренції Україна є на передньому краї, відтак перебуває в ув'язці економічної боротьби між державами-лідерами завдяки своєму географічному розташуванню та природно-кліматичним умовам¹. Завданням держави є забезпечення максимального впливу на адекватність видів діяльності в аграрному секторі природно-кліматичним умовам. Випереджальний розвиток галузей спеціалізації у міжнародному географічному поділі праці має забезпечити профіцит державного бюджету, що частково має бути спрямований на розвиток сільської місцевості та аграрного сектору як основи продовольчої та національної безпеки України. Адже сільське населення формує національний дух і є основою розвитку духовності та нації у будь-якій країні. Для України пріоритет «аграризму» є традиційним фактором її історичного розвитку в цілому.

Рівень національного виробництва є показником розвитку економіки. Тому важливо не тільки збільшувати виробництво національного продукту, а й виробляти його з великим рівнем доданої вартості та підвищенням експортного потенціалу України (можна провести аналогію з гаслом «Експортувати або померти», яке пов'язують з планом Маршалла). Оскільки країни поділяються на високотехнологічні й сировинні, тому наявного національного виробника в аграрній галузі розглядають, закликаючи відійти від сировинного типу економіки, припинити працювати на інші країни, а виробляти продукти глибокої переробки². Деякі експерти-економісти відзначають, що «результативна співпраця держави й бізнесу можлива тільки за умови визначення спільної мети, завдань, способів і методів активної діяльності щодо забезпечення високих темпів розвитку виробничо-експортного потенціалу економіки. Але для цього влада повинна виходити з вітчизняних пріоритетів»³.

Видається значущим вивчення питання щодо формування національного капіталу саме в аграрному секторі, що є метою нашого дослідження. Адже сільське господарство – це головне джерело забезпечення населення продовольством, а промисловості – сировиною рослинного й тваринного походження. У такому контексті актуальним є відстеження земельного законодавства впродовж становлення новітньої української державності і вирішення проблеми формування національного капіталу в сучасних умовах глобальної конкуренції.

Звісно, викладене не претендує на досконалість вивчення проблематики, а лише є спонукою до подальшого дослідження теми.

Україна – це, передусім, держава аграрна завдяки своїм природним даним. Існує твердження, що аграрна країна не може бути розвиненою. Але не можна погодитися з цією тезою, тому що аграрний сектор має всі ресурси для відновлення джерел енергії. Видатний український науковець, економіст, громадський і політичний діяч Сергій Подолинський з цього приводу констатував, що кожна людина є містилищем енергії й чим більше людей – тим більше енергії⁴. Джерелом енергії є продукти харчування. Коли ми їх продаємо – ми стимулюємо енергетику інших народів. Отже, фактично Україна є постачальником енергії, стимулює зростання не свого населення, а інших країн, зокрема, в перенаселених Китаї, Індії, Єгипті тощо. Сумарним показником розвитку нації є демографічна ситуація всередині країни. Відтак національний капітал має бути скерований саме на позитивний демографічний розвиток. Однак у зв'язку з катастрофічним скороченням населення в Україні на тлі низького рівня тривалості життя поширюється думка, що пріоритетом має стати не підвищення народжуваності, а покращення якості й тривалості життя⁵.

Норвезький економіст Ерік Райнерт, автор бестселера «Як багаті країни забагатіли, і чому бідні лишаються бідними», так сказав про Україну: «У вас – прекрасна земля. Але вона – ніщо без людей. Вам треба захищати свою територію. І найкраща система безпеки – це щоб на землі жили багаті люди»⁶.

Про національний капітал у наукових джерелах. Як засвідчує ретельний аналіз теоретичного доробку, не всі аспекти цього явища висвітлено достатньою мірою. Навіть у новітній тритомній «Економічній енциклопедії» є визначення іноземного капіталу, а дефініції капіталу національного немає⁷. За джерелами залучення фінансового капіталу виокремлюють національний (вітчизняний) та іноземний капітали. Зрозуміло, що іноземний фінансовий капітал має властивість повертатися. Натомість капітал національний залишається в державі й примножується.

Вітчизняна економічна наука має вагому спадщину кількох поколінь, присвячену означеній темі, зокрема, в працях С. Подолинського, В. Вернадського, В. Липинського, Р. Бжеського, М. Руденка. Кожен з науковців розглядав окремий аспект проблеми дослідження національного багатства.

Визначний історик і політолог В'ячеслав Липинський, один з організаторів УДХП, в «Листах до братів-хліборобів» слушно зауважував: «В цілім світі йде тепер боротьба не на життя, а на смерть двох законів: *закону землі й закону капіталу*. Старого права цивільного, опертого на посідання землі, й нового права торговельного, опертого на посідання капіталу»⁸. Липинський обстоював приватну власність на землю, тобто він уважав за необхідне, щоб хлібороби об'єднувалися в асоціації: «Коли-б український хліборобський клас – клас найдужчий в Українській Нації – сам був політично і національно об'єднаний і зорганізований, то біля нього напевно вже-б досі об'єдналась і зорганізувалась уся Українська Нація»⁹. Липинський називав хліборобство мистецтвом, яке полягає в тому, щоб «випродувати якнайбільше хліба на власнім участку землі»¹⁰.

Показовим у працях Липинського є те, що він намагався з'ясувати, чи може існувати земля без права власності? Чи спроможна нація, що не зв'язана хліборобами, які «вросли в цю землю корінням», витворити в собі батьківщину? Він виголошував тезу, що національна традиція не може виробитися там, де земля не тримається однієї сім'ї і не переходить у спадок¹¹.

Актуальними є думки політичного діяча, публіциста й критика Романа Бжеського. За часів гетьманату Скоропадського він також був активним членом партії демократів-хліборобів, обстоював ідеї держави та корпоративізму. Єдиним раціональним засобом, що зменшує можливість навіювання масі недоцільних рішень, Бжеський вважав «спеціалізацію питань»¹². Ця ідея лягла в основу його теорії корпоративного устрою. Схему «реформованої демократії» можна проілюструвати так: усе населення країни об'єднується в територіальні корпорації на основі своєї діяльності, далі – в національну корпорацію за родом своєї праці (наприклад, аграріїв, шевців, техніків, пекарів тощо). Кожна конкретна корпорація має право вносити пропозиції щодо організації та управління тією ділянкою державного життя, яку вони творять працею. Усі корпорації (окремо кожної галузі) створюють національні корпоративні центральні органи. Секретарі корпорацій мають впливати на те, щоб демагоги не могли агітувати на протиставлення інтересів конкретної корпорації загальним інтересам нації¹³.

Ідея корпоративного бізнесу актуальна й сьогодні в світовій практиці. Наприклад, за кордоном 60% молокопереробних підприємств – кооперативи¹⁴. Але у нас такого ще немає.

Глибше розроблено теоретичні засади національної економіки на основі ідей космогенно-енергетичного вчення в працях С. Подолинського, В. Вернадського, М. Руденка.

Космогенно-енергетична теорія розвитку економіки Сергія Подолинського викладена в його фундаментальному дослідженні «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880). Визначивши основні джерела енергії та форми її перетворення, учений заклав основи оцінки значення праці в світовому розподілі енергії. Людина не створює ні матерії, ні енергії – усе це дає природа, але завдяки людській праці зберігається й примножується енергія. Правильне землеробство, за Подолинським, є найкращим представником корисної праці, тобто роботи, яка сприяє збереженню сонячної енергії на земній поверхні¹⁵.

Теорія Подолинського про енергетичний підхід до землеробської праці справила неабияке враження на українського мислителя й природознавця Володимира Вернадського, який розвинув ідеї космогенно-енергетичної теорії у своєму вченні про ноосферу, про планетарну роль людини, а також про економіко-екологічну збалансованість земної цивілізації.

Правозахисник і мислитель Микола Руденко продовжив ідеї своїх попередників. Руденко зазначав, що «справжньою субстанцією вартості є Космічне Світло. Це його коштом збагачуються зернові й інша рослинність. Тварина живиться рослинами, людина живиться рослинами і м'ясом тварин – так сонячне світло входить у кругообіг, який охоплює всю біосферу»¹⁶. Справжнє багатство Руденко вбачав у продуктах фотосинтезу, які зв'язують і затримують сонячну енергію. Він називає це «Божим промыслом». А те, що виготовлює людина своїми руками, є «відносним багатством».

Щодо поняття доданої вартості як такої, то, згідно з висновками фундаторів економічної наукової школи С. Подолинського, В. Вернадського й М. Руденка, природа, а не праця створює необхідні для задоволення людських потреб блага – у такий спосіб вони обґрунтували справжнє наукове пояснення доданої вартості¹⁷.

Національний капітал на практиці. Ставка на хліборобство як основу економіки держави простежується в діяльності низки українських державних діячів. Так, Гетьман Української Держави Павло Скоропадський (1918) був прихильником ідей Липинського і провідне місце у внутрішній політиці відводив вирішенню аграрного питання¹⁸. У спогадах Скоропадський писав, що він прихильник дрібних господарств. Його ідеал – «бачити Україну, вкриту одними лише дрібними високопродуктивними, приватними господарствами». Максимальні розміри сільських наділів – 25 десятин, а надлишки від великого землеволодіння мав скуповувати Державний земельний банк та розподіляти їх між селянами¹⁹. Скоропадський хотів відновити приватну власність після недолугих соціальних експериментів Центральної ради, дозволити купівлю-продаж землі. Основною метою реформи мало стати утворення в Українській Державі здорового селянства, забезпеченого землею і здатного вищою мірою підняти її продуктивність. Але розробники проекту не встигли реалізувати аграрну реформу і примусово відчужити надлишки поміщицького землеволодіння. Розпочиналася лише добровільна купівля-продаж угідь селянами в поміщиків²⁰.

Прикметно, що саме Скоропадський запровадив митну блокаду Криму через небажання півострова приєднатися до Української Держави. Припинення торговельно-економічних відносин було інструментом тиску на кримський крайовий уряд та німецьке військове командування. Навіть ті, кому було байдуже щодо державної належності Криму, і навіть ті, хто був проти його приєднання до гетьманату, почали орієнтуватися на Україну. Деякі кримські міністри врешті зрозуміли, що крайовий уряд нежиттєздатний, тому необхідно приєднати півострів до Української Держави й відновити процес економічного об'єднання²¹.

Схожу проблему маємо сьогодні. Будемо сподіватися, що результат блокади окупованих територій Криму та частини Донбасу принесе подібний результат.

Павло Лазаренко, виходець із села, який від комбайну дійшов до посади Прем'єр-міністра України (1996–1997), прагнув творення національного капіталу. Уряд Лазаренка проводив політику реструктуризації підприємств з великим затратним механізмом, громіздкою соціальною сферою та енерговитратним виробництвом, оскільки все це перекладалося на собівартість продукту²². Лазаренко сприяв збільшенню інвестицій в українську економіку, зокрема в аграрному секторі, адже в Україні 42 млн га, тобто 70% усієї території, має сільськогосподарське призначення. Прем'єр покладав надії на ухвалення Конституції, яка б дала змогу формувати реальних власників землі, що, в свою чергу, сприяло б припливу іноземних інвестицій²³.

Леонід Козаченко, віце-прем'єр міністр з аграрних питань (2001–2002), теж просував національну аграрну економіку²⁴. Як прихильник ринку землі він і тепер наголошує на тому, що аграрна галузь вимагає інвестицій. «Земля – найбільш ліквідна застава, тому банки розвинених країн залюбки надають кредити під таку заставу на великі суми. Якщо ми хочемо наростити обсяг сільськогосподарського виробництва втричі, то джерелом фінансування має бути земля... Іноземці дуже зацікавлені в українських чорноземах. Але відразу допускати на наш ринок землі закордонних інвесторів не варто, адже навіть найбільші вітчизняні агрохолдинги не зможуть витримати конкуренції з ними»²⁵. Козаченко радить заборонити скуповувати українські землі впродовж 10 років, а тим часом підіймати українського виробника.

У результаті своєї діяльності і Лазаренко, і Козаченко зазнали серйозних утисків з боку влади за президентства Леоніда Кучми.

Як бачимо, впродовж історії новітнього українського державотворення були діячі, які намагалися здійснювати кроки щодо формування національного капіталу в широкому сенсі. Але в країні утворився лише національно-олігархічний капітал. Це відбулося за часів президентства Леоніда Кучми (1994–2004), коли в сільському господарстві утворилися величезні агрохолдинги, головним недоліком яких є орієнтація на монокультури (соняшник, соя, кукурудзу, пшеницю).

Проблематика переходу від олігархічного до народного національного капіталу. Практика засвідчила, що шлях творення олігархічного капіталу в аграрному секторі неефективний з економічної точки зору, адже він породжує соціальні проблеми в сільській місцевості. Тому нагальною потребою є перехід від монополістичного до масового господарювання.

Наприклад, у Польщі значно менше мільйонерів, ніж в Україні, – і менше злидарів, тому що в Польщі домінує національний капітал, а в нас – монополістичний з явними ознаками компрадорського. «Головна різниця між національним і компрадорським капіталом полягає в тому, що внаслідок активності першого багатшають країна та її громадяни, другий росте за рахунок розорення країни. Перший росте не лише за рахунок росту експорту, а головним чином за рахунок наявності масового внутрішнього платоспроможного попиту. Для другого ідеал – це великі гроші за експорт низько-технологічної продукції плюс зубожіле населення»²⁶.

Зараз в Україні носіями передових технологій та ініціаторами інноваційних рішень є агрохолдинги. Але міцніше думка, що це тимчасове явище, адже скоро вони припинять своє існування і Україна буде фермерською державою. За іншою версією, станеться, передусім, переформатування ринку, але агрохолдинги не розпадуться. У світі агрохолдинги функціонують поряд із фермерськими господарствами. Ринок консолідується, залишиться якась частина великих компаній – з земельним банком близько 200–300 тис. га. Це оптимальний варіант для управління. Щодо гігантів ринку, то за рахунок диверсифікації вони будуть і далі працювати. Як правило, суто рослинництвом на 600 тис. га ніхто не займається. Зазвичай до цього додається й тваринництво (як, наприклад, в Австралії, Аргентині) чи переробка (на олію, борошно, цукор). Відтак робиться висновок, що не слід довіряти схемі «рослинництво – мільйони», адже дуже складно керувати таким агрохолдингом: існують великі ризики при таких капіталовкладеннях²⁷.

Щодо того, якими мають бути розміри ферм, керівник однієї німецької сервісної компанії так відповів: «Нашими замовниками є невеликі фермери, середні й великі господарства. В моєму розумінні дрібний клієнт – 10 га, великий – понад 600 га, а от в одного нашого клієнта в стаді 1,5 тис. дійних корів»²⁸.

У Бразилії великими фермерами вважаються ті, хто вирощує сільськогосподарську продукцію на більш, ніж 3 тис. га землі. Вони користуються таким фінансовим інструментом, як аграрна розписка. Найбільше аграрні розписки поширені серед дрібних та середніх фермерів, скажімо, тих, хто має 500 га землі. Позитивний досвід бразильського агробізнесу успішно поєднує дві моделі господарювання: американську, з її великомасштабним виробництвом товарів, та європейську, з дрібними фермами, які спеціалізуються на виробництві нішевої продукції з високою доданою вартістю²⁹. До речі, «дешеве кредитування довгострокових інвестиційних проектів для виробництва товарів і послуг з високою доданою вартістю входить у топ найголовніших факторів для цивілізаційного розвитку будь-якої країни»³⁰.

Оскільки в Канаді, країні масового фермерства, поширене подвійне вирощування, то і в Україні воно дало б потужний ефект для часткової заміни монокультур, що мають нижчу прибутковість та/або спричиняють негативний вплив на довкілля (пшениця, кукурудза, соняшник, соя). Наприклад, вирощування гороху разом із рижієм створює саме такий подвійний економічний ефект. Проте культивування рижію, а водночас і один з перспективних напрямків малого агробізнесу, «вбило» вивізні мито³¹.

Тим часом малі та середні фермерські господарства потребують підтримки заради довгострокових перспектив. «Малі форми сільгоспвиробників, які поки що знаходяться не в рівних умовах та поступаються агрохолдингам у продуктивності та ефективності, дозволять забезпечити повноцінний розвиток сільської місцевості за рахунок створення робочих місць, майже повного циклу переробки створеної ними ж сировини та турботливого ставлення до навколишнього середовища»³².

Досвід Індії та Китаю свідчить, що чим менша земельна ділянка, тим інтенсивніше вона використовується. В Європі та Канаді переважають фермерські господарства, які також кожну свою ділянку використовують якомога ефективніше, застосовуючи сучасні технології, зокрема забезпечуючи там зрошення. Натомість українські агрохолдинги найближчим часом не зможуть вкласти достатньо коштів у зрошення. На малих площах це зробити легше³³.

Розвиток малого й середнього бізнесу – найважливіша складова моделі народного капіталізму. Він має становити основну частку всіх суб'єктів господарювання й забезпечувати більшу частину робочих місць в економіці країни.

Саме орієнтацію на малий та середній бізнес назвала важливим елементом експортної стратегії заступник міністра аграрної політики та промисловості з питань європейської інтеграції Ольга Трофімцева. Ключовими інструментами, які допоможуть малому й середньому підприємцю в пошуку експортних ринків збуту, стануть створення експортно-кредитної агенції та інституту торгових та аграрних аташе в ключових регіонах, а також проведення регулярних торговельних місій та підтримка участі компаній у виставкових та інших заходах за кордоном³⁴. Але, додамо, без структурування аграрного бізнес-середовища всередині країни шляхом консолідації численних суб'єктів господарювання в різного роду об'єднаннях цього не досягти.

У цьому зв'язку виринає проблема сильного лідера з відповідною командою, який би міг впроваджувати аграрні реформи³⁵. Так, видатний державний діяч Російської імперії Сергій Вітте, обіймаючи ключові посади у владній ієрархії в буремні роки війни й революції 1904–1906 рр., зміг підібрати собі блискучу команду. Серед його оточення були Д. Менделєєв, М. Бунге та ін. Усі вони зверталися до протекціонізму – «державної політики, яка впроваджується на захист прав національної економіки від стихії “вільного ринку”, від іноземної торговельно-економічної експансії», що могла завдати шкоди економіці країни³⁶.

Отже, у результаті аграрної земельної реформи має з'явитися достатня кількість землевласників, які будуть постачати продукцію насамперед на внутрішній ринок. Вони й висунуть зі свого середовища відповідного рівня державних діячів-реформаторів.

Аграрна продукція має бути спрямована як сировина на внутрішній ринок. Щодо зовнішнього ринку – то це має бути або кінцевий продукт, або рідкісна й дорога аграрна продукція.

Для задоволення потреб своєї нації потрібно розвивати переробку аграрної сировини, орієнтованої на широкий спектр промисловості (харчового, енергетичного, хімічного та ін. секторів). На світовий ринок слід постачати вартісну нішеву продукцію та високотехнологічні товари.

Таким чином, в Україні потрібно здійснити перехід від олігархічної монополії і латифундій до масового фермерського господарства. Формування народного національного капіталу – чинник сталого розвитку й правового характеру держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ Панченко В., Резнікова Н. Економічний націоналізм визначає порядок денний у міжнародній торгівлі // День. – № 22. – 2017. – 9 лютого. – С. 8.

² Кузьменко С. Піддержка національного виробництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://landlord.ua/podderzhka-natsionalnogo-proizvodstva/>.

- ³ Гужва І. Кроки, які потрібно зробити для призупинення падіння експорту // Пропозиція – Головний журнал з питань агробізнесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://propozitsiya.com/ua/kroky-yaki-potribno-zrobyty-dlya-pryzupynennya-padinnya-eksportu-cdm-ukraine>.
- ⁴ Подолинський С.А. Праця людини і її відношення до розподілу енергії // Подолинський С.А. Вибрані твори / Упор., передмова і прим. Корнійчук Л.Я. – К.: КНЕУ, 2000. – С. 203–283.
- ⁵ Шкурко М. За місце під сонцем // AgroPortal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroportal.ua/ua/views/blogs/za-mesto-pod-solntsem/>.
- ⁶ Дубровик-Рохова А. Українців хочуть «зачинити у селі» // День. – № 45. – 2017. – 15 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/ukrayinciv-hochut-zachynuty-u-seli>.
- ⁷ Економічна енциклопедія: У 3 т. / Відп. ред. С.В. Мочерний. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000–2002.
- ⁸ В'ячеслав Липинський та його доба: Книга перша. Наукове видання / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.; Житомир, 2007. – С. 181–182.
- ⁹ В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. Наукове видання / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2010. – С. 167.
- ¹⁰ Там само. – С. 168.
- ¹¹ В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. Наукове видання / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2013. – С. 231.
- ¹² Український націоналізм: Антологія. – Т. 1. / Упор. В. Рог. – К.: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2009. – С. 336.
- ¹³ Там само. – С. 336–341.
- ¹⁴ Жупінас О. Більшість топ-переробників молока в світі – кооперативи // AgroPortal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroportal.ua/ua/views/mnenie-eksperta/bolshinstvo-toppererabotchikov-moloka-v-mire-kooperativ/>.
- ¹⁵ Подолинський С.А. Вказ. праця. – С. 203–283.
- ¹⁶ Руденко М.Д. Енергія прогресу: Нариси з фіз. економії. – Тернопіль: Джура, 2004. – С. 141.
- ¹⁷ Шкурко М. Про мито, додану вартість і ...дірку від бублика // AgroPortal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroportal.ua/ua/views/blogs/o-poshline-dobavlennoi-stoimosti-i-dyrke-ot-bublika/>.
- ¹⁸ Корновенко С. В.Г. Колокольцев і аграрна реформа П. Скоропадського // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контраверсії: Всеукр. наук. конф. 19–20 травня 2008 р.: Збірник. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 196–203; Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження) // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – К.: НЗ5 ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 131.
- ¹⁹ Павло Скоропадський – останній гетьман України. – С. 132.
- ²⁰ Там само. – С. 134–135.
- ²¹ Діденко І. Політична боротьба в Криму за приєднання до Української Держави (травень – грудень 1918 р.) // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контраверсії. – С. 132–142.
- ²² Січкач Л. Вчора Лазаренко, сьогодні Козаченко, або злеті й падіння національного капіталу // Нова Просвіта. – № 15. – 2003. – С. 1.
- ²³ Приватний капітал – в економіку України: До цього закликав Прем'єр-міністр України на міжнар. конф. приват. інвесторів // Урядовий кур'єр. – 1996. – 27 червня. – С. 2.
- ²⁴ Малиновський Б. Козаченку інкримінують ...підтримку агробізнесу // Нова Просвіта. – № 16. – 2003. – С. 1.
- ²⁵ Колюбакін В. Ринок землі: продаж буде, а купівля? // Урядовий кур'єр. – № 40. – 2017. – 1 березня. – С. 4.

- ²⁶ *Грабовський С.* Яким має бути капітал, або Про український націоналізм і проблему постколоніальної модернізації // День. – № 41–42. – 2017. – 10 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/yakym-maye-buty-kapital>.
- ²⁷ *Агаджанова-Гонсалес Е., Бесклетко А.* Сергей Курбатов: В 2017/18 гг. возможен мировой экономический кризис // Национальный агропортал Latifundist.com [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://latifundist.com/interview/263-sergej-kurbatov-v-201718-gg-vozmozhen-mirovoj-ekonomicheskij-krizis>.
- ²⁸ *Паланица Н.* Йорг Хенке: наша задача сделать фермеров успешными (Блиц-интервью) // Национальный агропортал Latifundist.com [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://latifundist.com/interview/262-jorg-henke-nasha-zadacha-sdelat-fermerov-uspeshnymi>.
- ²⁹ *Омеляненко О.* Бразильський досвід допомагає Україні впроваджувати аграрні розписки // AgroPortal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroportal.ua/ua/publishing/intervyu/aleksei-omelyanenko-brazilskii-opyt-pomogaet-ukraine-vnedryat-agrarnye-raspiski/>.
- ³⁰ *Кіхно Л.* Наша головна мета – створити таку саму потужну і розвинену економіку, як в Японії // Голос України. – № 36. – 2017. – 26 лютого. – С. 4.
- ³¹ *Шкурко М.* За місце під сонцем // AgroPortal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroportal.ua/ua/views/blogs/za-mesto-pod-solntsem/>; *Шкурко М.* Ми не такі багаті, щоб дешево продавати // AgroPortal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroportal.ua/ua/views/blogs/my-ne-tak-bogaty-chtoby-deshevo-prodavati/>.
- ³² *Амосов М.* Як малим фермерам не стати заручниками реформи? // AgroPortal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroportal.ua/ua/views/blogs/kak-malym-fermeram-ne-statj-zalozhnikami-reformy/>.
- ³³ *Садова І.* Експерт назвав головний фактор росту урожайності // AgroPortal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroportal.ua/ua/news/eksklyuzivy/ekspert-nazval-glavnyi-faktor-rosta-urozhainosti/>.
- ³⁴ *Трофімцева О.* АПК – в пріоритеті експортної стратегії України на 5 років // AgroPortal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroportal.ua/ua/news/ukraina/trofimtseva-apk-v-prioritete-eksportnoi-strategii-ukrainy-na-5-let/>.
- ³⁵ *Шкурко М.* Ореол і тінь Столипіна // AgroPortal [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroportal.ua/ua/views/blogs/oreol-i-ten-stolypina/>.
- ³⁶ *Панченко В.І.* Формування економічної платформи українського націоналістичного руху у 1920–1950-х рр. – Дніпропетровськ: Свідлер А.П., 2009. – С. 58.